

شیوه‌های تحصیل و تدریس در حوزه‌های علمیه شیعی

حوزه‌های شیعه آشکار بر برکت علم و معرفت است که بیش از هزار سال است ندای قرآنی «فلولا نفر من کل فرقة»^(۱) را لبیک می‌گوید و علوم و معارف را از گنجینه‌های علم الهی یعنی قرآن و اهل بیت استخراج می‌کند و با اندیشه‌ای زلال بیابان‌های تشنه فکر بشری را سیراب می‌کند.

برای رسیدن به این هدف، لازم است به گذشته پر بار حوزه نظر کنیم و عوامل رشد و ترقی آن را جستجو کنیم تا رمز پیشرفت و تکامل آینده را به دست آوریم.

عالمان بزرگ شیعه، در حوزه‌های عراق چگونه تدریس کردند که مرحوم آخوند خراسانی رحمه‌الله را پروریدند، شیوه‌های تدریس مرحوم میرزای شیرازی رحمه‌الله چگونه بود که در مکتب سامرا مجتهدان برجسته‌ای پرورش یافتند و روش تحصیل بزرگان ما چگونه بوده است که در مدت کوتاهی مراتب بالای علمی را طی می‌کردند و همچون شیخ اعظم انصاری رحمه‌الله، علامه طباطبائی رحمه‌الله کتاب‌های پر ارزشی برای ما به یادگار گذاشتند.

ما در این نوشتار، رویکردی توصیفی به شیوه‌های تدریس، تحصیل، مباحثه و نگارش در سلف صالح خواهیم داشت و به نقاط قوت و ضعف هر روش اشاره می‌کنیم.

مراحل تحصیل در حوزه‌های علمیه

در حوزه‌های علمیه شیعه، هر طلبه به طور معمول سه مرحله درسی را طی می‌کند:

الف) مرحله مقدمات

در نظام فعلی حوزه علمیه قم، این مرحله شامل پایه‌های اول تا سوم است و هدف اصلی در این دوره، آموزش ادبیات عرب (صرف، نحو، معانی و بیان و) . . . و آشنایی با دروس پایه مثل منطق و فقه است که به طور معمول از کتاب‌های جامع المقدمات، سیوطی، مغنی و تلخیص‌های آن، المنطق و یا تلخیص المنطق و . . . استفاده می‌شود.

هدف‌های فرعی در این مرحله، بالا بردن اطلاعات عمومی مثل ادبیات فارسی و مستدل شدن و تثبیت عقاید در طلاب است.

ب) مرحله سطح

در نظام فعلی حوزه، این مرحله شامل پایه‌های چهارم تا دهم است. در این دوره اهداف زیر تعقیب می‌شود:

۱- بالا بردن قدرت فهم متون فقهی و اصولی؛

۲- آشنا شدن با روش‌های استنباط از آیات و احادیث؛

۳- خواندن یک دوره کامل فقه و اصول؛

۴- تعمیق عقاید و گسترش اطلاعات عمومی طلاب به وسیله دروس عمومی.

در این دوره به طور معمول در علم اصول کتاب‌هایی نظیر: معالم الاصول یا اصول الاستنباط، اصول الفقه، رسائل، کفایة الاصول تدریس می‌شود.

در علم فقه، کتاب‌هایی نظیر شرح لمعه و مکاسب تدریس می‌شود.

این مرحله بین چهار تا هفت سال طول می‌کشد که زمان آن بستگی به استعداد و تلاش طلاب دارد.

پ) مرحله درس خارج

این مرحله عالی ترین دوره دروس حوزوی محسوب می‌شود که با هدف مجتهد شدن طلاب در دو رشته فقه و اصول و توان استنباط احکام از منابع اصیل (کتاب، سنت، عقل، اجماع) برپا می‌شود و معمولاً متن درسی خاصی ندارد. ولی برای نظم بخشیدن به مطالب، مباحث براساس کفایة الاصول در اصول فقه و جواهر الکلام، تحریر الوسیله و عروة الوثقی در فقه طرح می‌شود و در حقیقت این دوره تحقیقاتی حوزه محسوب می‌شود.

در سال‌های اخیر، رشته‌های تخصصی تفسیر و کلام و تبلیغ نیز در کنار فقه و اصول تشکیل شده است که متخصصان و محققانی در آن رشته‌ها تربیت می‌کنند.

از آنجا که رسیدن به قوه اجتهاد بستگی به استعداد و تلاش شخصی افراد دارد، لذا زمان این دوره برای افراد متفاوت است. ولی این دوره دست کم شش سال طول می‌کشد.

شیوه‌های تدریس در درس‌های مقدمات و سطح

غالب اساتید در این دوره از یک الگوی تدریس پیروی می‌کنند که شش مرحله را در بردارد:

- ۱- مطالعه قبل از تدریس، که شامل مطالعه کتاب درسی و حواشی و شروح آن می‌شود.
  - ۲- روخوانی درس با رعایت کامل قواعد ادبیات که گاهی قسمتی از آن به عهده شاگردان گذاشته می‌شود.
  - ۳- بیان مطالب درس به صورت دست‌بندی شده و به اصطلاح «خارج درس.»
  - ۴- تطبیق مطالب گفته شده با متن کتاب مورد تدریس به صورت جمله به جمله.
  - ۵- بیان مطالبی خارج از کتاب (از حواشی و شروح یا نظریات خاص استاد) که در ضمن درس بیان می‌شود؛ ولی برخی اساتید برای جلوگیری از مشوش شدن ذهن طلاب، آن مطالب را در پایان درس ذکر می‌کنند.
  - ۶- پاسخ گویی به سؤالات شاگردان در سه مرحله.
  - الف) قبل از شروع درس؛ ب) در حین درس؛ پ) بعد از درس.
- بررسی: نقاط قوت و ضعف فراوانی برای این دو دوره گفته شده که به برخی از آن‌ها اشاره می‌کنیم.

الف) نقاط قوت

- ۱- وجود اساتید مجرب و توانمند در حوزه‌های علمیه در دوره سطح و مقدمات.
- ۲- اهمیت دادن به مباحث اخلاقی در کنار تدریس علوم حوزوی.
- ۳- بالا بردن قدرت هوش و فهم طلاب از طریق دقت در عبارات پیچیده کتاب‌های درسی.
- ۴- به کار بردن مدل واحد در آموزش کتاب‌های درسی به طوری که گاهی یک عبارت کوتاه یا مثال در ادبیات، فقه یا اصول به صورت ضرب‌المثل در می‌آید و مطالب زیادی را به شنونده القا می‌کند.

ب) نقاط ضعف

- ۱- عدم توجه کافی به ادبیات معاصر عرب.
- ۲- استفاده از کتاب‌های قدیمی و در پاره‌ای موارد ناقص و مغلق که موجب محروم ماندن طلاب از روش‌های جدید آموزشی و دور ماندن آنها از تحقیقات جدید در عرصه آن علوم می‌شود.

البته، در سال‌های اخیر گام‌های مؤثری در رفع این دو اشکال برداشته شده است. ولی هنوز قسمتی از مشکل باقی است.

۳- استفاده از اساتیدی که دوره «تربیت مدرس» را برای رشته مورد تدریس نگذرانده‌اند که موجب ناکامی برخی از اساتید و تغییر سریع آنان و اتلاف وقت طلاب می‌شود.

۴- عدم توجه به تدریس تاریخ فقه و اصول که در نتیجه، عدم شناخت طلاب از سبک‌های خاص فقه و اصول را به دنبال دارد.

۵- نبودن مثال‌های مناسب در کتاب‌های اصول.

۶- طولانی بودن دوران سطح که موجب خستگی و دلسردی برخی طلاب می‌شود.

۷- استفاده کمتر از روش‌های کمک آموزشی برای تدریس دوره سطح در حال حاضر بیشتر از روش سمعی استفاده می‌شود.

۸- عدم توجه کافی به تفسیر و علوم قرآن در دروس حوزه.

شیوه‌های تحصیل در دوره مقدمات و سطح

در این مورد، شیوه‌های مختلفی وجود دارد که کامل‌ترین آن‌ها شیوه‌ای است که شامل مراحل زیر می‌شود:

۱- پیش‌مطالعه: یعنی مطالعه کتاب درسی مربوط پیش از شروع درس استاد که موجب می‌شود تا شاگرد آمادگی ذهنی و حساسیت روحی پیدا کند و مطالب را در کلاس زودتر دریافت کند و اشکالات علمی و با ارزشی مطرح سازد.

هر چند ممکن است در پیش مطالعه در روزهای اول ۲۰٪ مطلب فهمیده شود، ولی کم‌کم زیادتر می‌شود.

۲- حضور در درس: حضور در کلاس موجب برکات علمی و معنوی است؛ هر چند می‌توان از نوار نیز استفاده کرد، ولی این مورد برای مواقع ضروری مناسب است.

۳- مطالعه درس پس از تدریس استاد که با مراجعه به حواشی و کتاب‌هایی که در شرح آن کتاب درسی نوشته شد همراه است و موجب تعمیق فهم مطالب می‌گردد و طلبه را برای مباحثه آماده می‌سازد.

۴- مباحثه مطالب تدریس شده که موجب تثبیت آن در ذهن می‌گردد و ابهامات درس را برطرف می‌کند. این مطلب از امتیازات حوزه است که بسیاری از مراکز علمی از آن بی‌بهره‌اند.

۵- خلاصه یا شرح نویسی: پس از مراحل فوق، طلاب پر تلاش اقدام به خلاصه نویسی کتاب‌های مفصل می‌کنند. همان گونه که بر کتاب‌های موجز و مختصر شرح می‌نویسند تا مطالب در ذهن آن‌ها تثبیت و در دفتر ثبت شود.

تذکر: برخی از طلاب ممکن است بعضی از مراحل فوق را حذف کنند که در دراز مدت موجب ضعف علمی آنان می‌گردد.

بررسی: در مورد شیوه تحصیل دوره مقدمات و سطح حوزه نقاط قوت و ضعف فراوانی گفته شده که به برخی از آن‌ها اشاره می‌کنیم:

الف) نقاط قوت

۱- آزادی طلاب در انتخاب درس و استاد.

۲- مباحثه کردن.

۳- تعلیم ادبیات عرب به طور عمیق و مستدل.

۴- بحث و مناظره بین استاد و شاگرد با رعایت احترام استاد.

۵- آزادی طلاب در جهت رشد علمی و جهش‌های علمی متناسب با استعداد خویش.

۶- اهمیت دادن به تزکیه نفس.

۷- میسر بودن تدریس همراه با تحصیل برای طلاب در طی دوره سطح.

۸- آشنایی طلاب با سبک استدلال فقیهان سلف.

ب) نقاط ضعف

۱- ضعف حافظه طلاب؛ چرا که در این دوره بر قدرت فهم تکیه می‌شود و کمتر بر حفظ مطالب و قواعد تاکید می‌شود.

۲- ضعف قدرت نگارش به دلیل اجباری نبودن نوشتن مقالات و مطالب تحقیقی (البته این دو مطلب در سال‌های اخیر تا حدودی در حال جبران شدن است).

۳- طولانی بودن دوران تحصیل در مقدمات و سطح.

۴- تعداد افراد در کلاس‌ها از حد معمول و متعارف زیادتر است که موجب پایین آمدن کیفیت درس می‌شود.

شیوه‌های تدریس درس خارج

روش‌های تدریس خارج را از چند جهت می‌توان تقسیم کرد:

اول: از جهت شکل درس

الف) سبک سامرایی (شاگرد محوری)؛ ب) سبک کلاسیک (استاد محوری)؛ پ) سبک دو مرحله‌ای؛ ث) تحقیق جمعی.

دوم: از جهت محتوا و کیفیت درس

الف) ترتیب و چینش درس:

۱- روش قدما؛ ۲- روش آیة‌الله بروجردی رحمه‌الله؛ ۳- روش امام خمینی رحمه‌الله؛ ۴- روش سه بخشی؛ ۵- روش چهار بخشی.

ب) سبک‌های خاص در فقه:

۱- سبک فقه الحدیث؛ ۲- فقه مبتنی بر اصول؛ ۳- فقه مقارن؛ ۴- فقه پویا (هماهنگ با زمان و مکان). ب) سبک‌های خاص در اصول:

۱- سبک فلسفی؛ ۲- سبک عرفی.

سوم: از جهت خصوصیات درس

الف) زمان مطلوب یک دوره اصول:

۱- دوره‌های طولانی؛ ۲- دوره‌های کوتاه؛ ۳- زمان استنباط.

ب) زمان مطلوب یک دوره فقه و لزوم تخصص در آن.

پ) زمان و مکان مطلوب هر جلسه درس.

ث) تعداد شاگردان در هر جلسه درس.

ت) تعداد جلسات درس در طول سال تحصیلی.

اول: شیوه‌های تدریس درس خارج از جهت شکل درس

در باره این شیوه‌ها توضیح مختصری می‌دهیم و به نقاط قوت و ضعف آن‌ها اشاره می‌کنیم.

۱- سبک سامرایی یا مکتب سامرا و یا روش شاگرد محوری

این روش درس خارج میرزای شیرازی بزرگ رحمه الله است که بعداً در کربلا ادامه یافت،⁽²⁾ که متأسفانه اکنون در حوزه‌های علمیه به فراموشی سپرده است. در این شیوه میرزای بزرگ رحمه الله فرعی فقهی را مطرح می‌کرد و تمامی مطالب مربوط به آن را به کمک شاگردان و با بحث‌های طرفین مورد بررسی قرار می‌داد و حتی چیزی را به عنوان «اصول موضوعی» نمی‌پذیرفت. در این سبک شاگردان محور بحث هستند و استاد سخنران جلسه نیست، بلکه در پایان به جمع‌بندی نظریات و نتیجه‌گیری می‌پردازد. در این روش شروع درس مشخص بود، اما پایان آن روشن نبود و گاهی تا هفت ساعت ادامه می‌یافت⁽³⁾.

۲- سبک کلاسیک (استاد محوری)

این روش متاخران حوزه نجف و قم است و امروزه متداول‌ترین روش تدریس در حوزه علمیه قم است. در این سبک، استاد یک فرع فقهی یا اصولی را مطرح می‌کند و اقوال و دلایل آن را بررسی می‌کند و در پایان نظر خویش را بیان می‌کند. در این شیوه استاد فعال است و مانند یک سخنران عمل می‌کند و شاگردان کمتر فعال هستند. این سبک خود به چند قسم فرعی تقسیم می‌شود که عبارتند از:

(الف) استاد محوری با بحث‌های نامنظم؛

(ب) استاد محوری با تکیه بر اصطلاحات؛

(پ) استاد محوری همراه با نظم در مطالب و ساده‌گویی؛

(ث) استاد محوری همراه با نوشتن درس و پخش آن بین طلاب.

۳- سبک دو مرحله‌ای

در این شیوه درس در دو جلسه برگزار می‌شود: در جلسه اول، استاد به صورت روش استاد محوری مطالب را بیان می‌کند و به شاگردان کمتر فرصت سؤال و اشکال داده می‌شود. ولی جلسه دوم به صورت شاگرد محوری اداره می‌شود تا افراد کم استعداد یا ضعیف بتوانند کمبود خود را جبران کنند.

این شیوه، از جهت کیفیت برگزاری جلسه دوم درس به چند قسم فرعی تقسیم می‌شود که عبارتند از:

(الف) روش مرحوم آخوند خراسانی رحمه الله: در این شیوه، شاگردان قوی و مستعدتر، درس استاد را برای شاگردان ضعیف، در جلسه دوم تقریر می‌کنند و آن را مورد بحث و بررسی قرار می‌دهند تا طلاب ضعیف بتوانند بهتر از درس استفاده کنند و ابهام‌های درس برای آن‌ها برطرف شود⁽⁴⁾.

مرحوم آیه الله بروجردی رحمه الله نیز اصرار داشتند تا همین شیوه را در قم پیاده کنند که عملی نشد⁽⁵⁾.

(ب) روش مرحوم آیه الله سید محمد باقر درچه‌ای رحمه الله: ایشان صبح‌ها در مسجد نو اصفهان، درس فقه و اصول تدریس می‌کردند و عصرها هم همان درس را برای افرادی که در کلاس صبح حضور نداشتند و یا درس را خوب درک نکرده بودند تکرار می‌کردند.

(پ) روش جلسه پرسش و پاسخ همراه با درس روزانه: در این شیوه، استاد بعد از جلسه اول درس، ساعتی را تعیین می‌کند تا شاگردان در کنار او جمع شوند و پاسخ‌گوی سؤالات و اشکالات آنان می‌شود.

(ت) روش مرحوم اصفهانی (کمپانی) رحمه الله: در این شیوه، استاد، درس را چند روز قبل می‌نویسد و متن آن تکثیر می‌شود و در اختیار طلاب قرار می‌گیرد. این روش موجب می‌شود تا طلاب فرصت پیش مطالعه و دقت و اشکال پیدا کنند و خود را برای بحث با استاد آماده کنند و در

حقیقت این جزوه‌ها جای یک جلسه درس را می‌گیرد. این شیوه برای اولین بار به دست مرحوم کمپانی در نجف اجرا شد⁽⁷⁾ و اکنون نیز در حوزه علمیه قم، برخی از اساتید معظم درس خارج از این روش استفاده می‌کنند.

ث) استفاده از نوار درسی قبل از درس استاد: برخی از اساتید درس خارج که قبلاً یک دوره درس را القا فرموده‌اند و به صورت نوار درآمده است. شاگردان می‌توانند قبل از درس از نوار استفاده کنند و به پیش مطالعه درس بپردازند و خود را برای سوال و اشکال در جلسه درس استاد آماده کنند.

۴- سبک تحقیقی جمعی

در این روش، استاد و شاگرد اصطلاحی مطرح نیست و چند نفر یک موضوع فقهی یا اصولی را انتخاب می‌کنند و مورد مطالعه و بررسی قرار می‌دهند.

آنگاه در یک جلسه علمی، یافته‌های خود را با دیگران در میان می‌گذارند و به نظریات همدیگر اشکال می‌کنند و یا در مقابل اشکالات دیگران از نظریات خود دفاع می‌کنند، و در نهایت هر کس یک نظری را انتخاب می‌کند. این شیوه خود به چند صورت انجام می‌گیرد:

الف) بدون حضور استاد؛

ب) با حضور یکی از اساتید درس خارج؛

پ) همراه با متن ثابت، مثل جواهر الکلام در فقه؛

ت) بدون متن ثابت، لیکن گاهی یک نفر در یک موضوع تحقیق می‌کند و حاصل آن تکثیر می‌شود و در اختیار دیگران قرار می‌گیرد تا محور بحث قرار گیرد.

این سبک مورد توجه مرحوم عیاشی و علامه مجلسی رحمه‌الله بوده است و اکنون نیز در جلسات استفتای برخی مراجع مورد عمل واقع می‌شود. در دانشگاه‌ها نیز برای تدوین پایان‌نامه‌ها، وقتی استاد راهنما تعیین می‌کنند، در حقیقت همین روش را دنبال می‌کنند.

بررسی: هر کدام از این شیوه‌ها امتیازات خاص خود را دارد، هر چند ممکن است اشکالاتی را نیز در پی داشته باشد.

در این نوشتار کوتاه، فرصت آن نیست که تمامی نقاط قوت و ضعف بیان شود و مورد ارزیابی قرار گیرد ولی ما به برخی از آن‌ها اشاره می‌کنیم و قضاوت را به عهده شما می‌گذاریم.

لذا به نقل برخی از نقاط ضعف و قوت از زبان بزرگان حوزه اکتفا می‌کنیم.

الف) نقاط قوت

۱- برخی امتیازات مکتب سامرا

مجتهدپروری مکتب سامرا معروف است و لذا افرادی مثل آخوند خراسانی رحمه‌الله، میرزای نائینی رحمه‌الله، شهید شیخ فضل‌الله نوری قدس سره، سید محمد فشارکی و . . . از دست پروردگان این مکتب هستند⁽¹⁰⁾.

فعال کردن شاگردان که امروزه مورد توجه روان‌شناسان تعلیم تربیت است،⁽¹¹⁾ امتیاز دیگر این مکتب است. همان طور که توجه به تحقیق و دقت و تکیه بر فکر کردن، از نقاط قوت این روش است.

۲- سبک استاد محوری

اداره کلاس درس به صورت منظم و مرتب و نظم در بیان (در برخی اقسام فرعی آن) از نقاط قوت این سبک است.

همان طور که مشخص بودن موضوع درس، موجب می‌شود تا مباحث به زودی به نتیجه برسد و بحث از موضوع خارج نشود.

۳- سبک دو مرحله‌ای

فعال بودن شاگردان در جلسه دوم درس باعث می‌شود تا عمل یادگیری بهتر صورت گیرد، همان طور که این جلسات موجب پرورش اساتید قوی برای آینده حوزه و معرفی چهره‌های با استعداد می‌شود. همچنین، شاگردان را به مطالعه و دقت برای حضور در جلسه دوم وادار می‌کند

۴- سبک تحقیقی جمعی

این شیوه، برای افرادی که چند سال درس خارج گذرانده‌اند و کسانی که بیرون از حوزه‌ها مشغول فعالیت هستند بسیار مفید است و افراد را به فعالیت علمی مفیدی می‌کشاند و پیشرفت بیشتری را به دنبال دارد و سبک مجتهدپروری است، لذا بزرگان بر اجرای آن اصرار دارند^(۱۲). در حقیقت اگر این سبک تحت نظر استاد صورت پذیرد همان، سبک سامرایی است.

ب) نقاط ضعف

به هر کدام از این شیوه‌ها اشکالاتی وارد کرده‌اند که احتیاج به بررسی دقیق دارد. تا بتوانیم قضاوت صحیحی ارایه دهیم.

۱- در مکتب سامرایی: نپذیرفتن اصل موضوعی در بحث و مشخص نبودن زمان پایان درس موجب بی‌نظمی در بحث و خستگی شاگردان می‌گردد.

۲- در روش استاد محوری: فعال نبودن شاگردان و عدم فرصت کافی برای سوال و اشکال کردن و نامنظم بودن یا مغلق گویی در برخی از اقسام فرعی این شیوه می‌تواند به عنوان اشکال مطرح شود.

۳- در سبک دو مرحله‌ای: این روش وقت زیادی را از اساتید محترم و شاگردان اشغال می‌کند.

دوم: شیوه های تدریس درس خارج از جهت محتوا و کیفیت

الف: چینش و ترتیب درس

۱- روش قدما: تا قبل از مرحوم آیه‌الله بروجردی رحمه‌الله بر این بود که ابتدا «اصل» در مساله بیان می‌شد و سپس دلایل آن بیان می‌شد.

۲- روش آیه‌الله بروجردی رحمه‌الله: ایشان ابتدا سیر تاریخی مساله را بررسی می‌کردند و سپس دلایل مساله را مورد نقد و بررسی قرار می‌دادند و اگر دلیلی نبود به سراغ ادله فقهاتی (اصول عملیه) می‌رفتند^(۱۴).

۳- روش امام خمینی قدس سره: ایشان ابتدا دلایل مساله را بررسی می‌کردند و سپس اقوال علما را تجزیه و تحلیل می‌کردند. می‌فرمودند: اول ببینیم خودمان از ادله چه می‌فهمیم، آنگاه به بررسی نظریات دیگران می‌پرداختند^(۱۵).

۴- روش سه بخشی: در برخی از درس‌های حوزه علمیه قم به این ترتیب عمل می‌شود:

اول، ذکر اقوال علما در مساله تا سیمای کلی و عمومی مساله روشن شود؛

دوم، بیان دلایل موافق و مخالف و نقض و ابرام آن‌ها؛

سوم، جمع‌بندی و نتیجه‌گیری.

۵- روش چهار بخشی: این روش نیز در برخی از درس‌های فعلی حوزه علمیه قم مرسوم است که بدین ترتیب عمل می‌شود:

اول، ذکر موضوع مساله و تقسیم بندی‌های آن؛

دوم، بیان اقوال موافق و مخالف؛

سوم، بیان دلایل از قرآن، روایات، عقل، اجماع و نقد آن‌ها و در صورت لزوم بیان اصل در مساله؛

چهارم، جمع‌بندی اقوال و دلایل و نتیجه‌گیری.

بررسی: هر کدام از این روش‌ها نقاط قوت و ضعفی دارد که مجال بیان آن‌ها در این مختصر نیست ولی کامل‌ترین روش، شیوه چهارم به نظر می‌رسد؛ هر چند از جهت عدم بیان سیر تاریخی مساله، ناقص است.

ب) سبک‌های خاص در فقه

در تدریس خارج فقه حوزه‌های علمیه، روش‌های مختلفی به کار گرفته می‌شود که در اینجا به آن‌ها اشاره می‌کنیم.

۱- سبک فقه الحدیث

این شیوه درسی آیه‌الله بروجردی رحمه‌الله در علم فقه بود. در این روش، برای بررسی یک فرع فقهی به علم «اصول فقه» کمتر توجه می‌شود و سعی می‌کنند با بررسی پیشینه تاریخی هر مساله و با توجه خاص به علم رجال و طبقه‌بندی روایان حدیث و برطرف کردن تقطیع احادیث، حکم هر مساله را از احادیث مربوط به آن استخراج کنند. و در صورت ضرورت و لزوم به علم اصول یا اصول عملیه پناه می‌برند⁽¹⁶⁾.

۲- سبک فقه مبتنی بر اصول

در این شیوه، تکیه اصلی بر اصول است و سعی می‌کنند با تکیه بر قواعد اصولی دلایل را بررسی کنند.

در این روش، به علم رجال توجهی نمی‌شود و گاهی فرض‌هایی در فقه مطرح می‌شود که در طول عمر انسان یک بار هم اتفاق نمی‌افتد.

لذا برخی از بزرگان بر این شیوه خرده گرفته‌اند که افراط اصول موجب دوری انسان از فهم عرفی می‌شود که شارع، طبق آن سخنان خود را القا فرموده است⁽¹⁷⁾.

۳- سبک فقه مقارن

این شیوه که یادگار شیخ طوسی رحمه‌الله است، بر استفاده از اقوال عامه و بررسی آن‌ها تکیه می‌کند. اولین کتاب در این زمینه، خلاف شیخ است که در آنجا سعی شده تا نظریات شیعه و سنی آورده و مقایسه شود.

این سبک را مرحوم آیه‌الله بروجردی رحمه‌الله احیا کرده ایشان همان طور که به شان نزول آیات اهمیت می‌داد، به سیر تاریخی و موقعیت صدور حدیث هم اهمیت می‌داد. و آن را در فهم احادیث مؤثر می‌دانست⁽¹⁸⁾.

۴- سبک فقه پویا (هماهنگ با زمان و مکان)

این شیوه، از دیرباز مورد توجه علمای شیعه بوده است. آثار تاثیر زمان و مکان در اجتهاد را در فتوای میرزای بزرگ رحمه‌الله در تحریم تنباکو می‌توان ملاحظه کرد.

امام خمینی قدس سره این سبک را حیاتی تازه بخشید و فرمود: «زمان و مکان دو عنصر تعیین کننده در اجتهادند⁽¹⁹⁾.»

البته در مورد مقدار و حدود دخالت زمان و مکان در مصادیق، موضوعات، متعلق احکام و در نتیجه در اجتهاد و صدور حکم و فتوا، بحث بسیار است،⁽²⁰⁾ ولی این مطالب منافاتی با اینکه فقه پویا یک سبک فقهی است، ندارد.

پ) سبک‌های خاص در اصول فقه

اصول فقه در درس‌های خارج حوزه علمیه با دو روش متفاوت مورد بحث قرار می‌گیرد.

۱- سبک فلسفی

بیان مطالب و قواعد اصولی بر اساس اصطلاحات فلسفی و داخل کردن مباحث فلسفی و حقیقی با مباحث اعتباری و عرفی اصول، از خصوصیات این روش است. این شیوه در زمان شیخ انصاری رحمه الله کم کم پا به عرصه وجود گذاشت، در حوزه نجف به اوج خود رسید و علم اصول به صورت علم نیمه معقول درآمد که در حواشی مرحوم کمپانی رحمه الله کاملاً ظاهر می‌شود^(۱).

لذا برخی بزرگان برای شیوه خرده گرفته‌اند که موجب خلط مباحث اصول و فلسفه شده و از عرفی بودن دوره کرده است و باعث تورم علم اصول شده است.

۲- سبک عرفی

از آنجا که پیدایش علم اصول برای کمک در فهم و تحلیل مفاهیم قرآن و حدیث است و آن دو براساس لغات و اصطلاحات عرف شکل گرفته است.

پس، اساس علم اصول در مباحث خود مثل عام و خاص، مطلق و مقید و . . . مبتنی بر ارتکازات عرفی مردم است.

شیوه‌های تحصیل درس خارج

همان طور که روش‌های تدریس درس خارج گوناگون بود، شیوه‌های تحصیل آن نیز متفاوت است. طلاب با توجه به استعداد و ذوق خود، شیوه‌های متفاوتی را در درس خارج برمی‌گزینند که ما آن‌ها را به هفت روش تقسیم می‌کنیم:

اول: روش شاگرد محوری

در این شیوه شش مرحله طی می‌شود که عبارتند از:

- ۱- پیش‌مطالعه، یعنی با توجه به منابع و کتب علمای پیشین، به بررسی اقوال و دلایل هر فرع فقهی یا اصولی می‌پردازند و نظریه‌ای را انتخاب می‌کنند.
- ۲- پیش‌مباحثه، یعنی قبل از شروع درس با هم مباحثه خود مطلب درس آینده را بررسی می‌کنند و بر اشکال به یکدیگر و تبادل نظر می‌پردازند.
- ۳- شرکت در درس استاد با ذهنی که به وسیله پیش‌مطالعه و مباحثه آماده شده است که گاهی با نوشتن مطالب مهم درس استاد همراه است.
- ۴- سؤال و اشکال کردن در درس که موجب رفع ابهام‌های ذهنی و یا تصحیح نظریات استاد می‌شود و در نهایت، طلبه بدین وسیله نظریه انتخابی خود را در معرض آزمایش قرار می‌دهد.
- ۵- مرور مجدد و مطالعه نظریات و دلایل استاد و انتخاب نظر نهایی به وسیله شاگرد.
- ۶- نوشتن کامل درس به صورت منقح همراه با خلاصه‌ای از مطالب مطرح شده که به منظور حفظ و جمع‌آوری نظریه استاد و شاگرد صورت می‌گیرد.

دوم: روش استاد محوری

در این شیوه، طلاب پنج مرحله را در تحصیل درس خارج طی می‌کنند:

- ۱- شرکت در درس و شنیدن سخنان استاد؛
- ۲- نوشتن درس استاد در جلسه درس (بی‌کم و کاست)
- ۳- مطالعه درس بعد از اتمام جلسه استاد، با توجه به کتاب‌های عالمان متقدم و متاخر؛

۴- انتخاب نظریه؛

۵- مباحثه منظم با دوستان هم درس قبل از شروع جلسه بعدی استاد.

سوم: روش چهار مرحله‌ای

این روش، شامل مراحل زیر است:

- ۱- حضور در کلاس درس؛
- ۲- نوشتن درس استاد در جلسه بدون کم و کاست؛
- ۳- مطالعه نوشته‌های سر درس بعد از درس؛
- ۴- مباحثه با دوستان هم کلاس قبل از درس جدید.

چهارم: روش سه مرحله‌ای

این روش، شامل مراحل زیر است:

- ۱- حضور در درس؛
- ۲- نوشتن درس؛
- ۳- مطالعه درس، بدون مباحثه.

پنجم: روش دو مرحله‌ای

این روش، شامل حضور در درس استاد و نوشتن درس می‌شود.

ششم: روش یک مرحله‌ای

که همان حضور در درس استاد است.

هفتم: شیوه تحقیق جمعی

این شیوه که مخصوص طلاب با سابقه درس خارج است، برای تقویت قوه استنباط و حفظ آن مفید است. این روش اگر با حضور استاد صورت پذیرد، یکی از شیوه‌های تدریس محسوب می‌شود.

در این شیوه، محققان مراحل زیر را می‌گذرانند:

- ۱- پیش مطالعه بر اساس یک متن معین؛
- ۲- انتخاب نظریه؛
- ۳- طرح نظریه هر محقق در جمع دوستان هم بحث که همراه با نقد و بررسی و دفاع از آن است؛
- ۴- جمع بندی و نتیجه گیری پایانی به دست یکی از اعضای جلسه که به عنوان مدیر داخلی مطرح است.
- ۵- نوشتن خلاصه بحث.

بررسی: هر کدام از این روش‌ها نقاط ضعف و قوت خاص خود را دارد، ولی ما به اختصار به پاره‌ای از امتیازها و اشکال‌هایی که برای این روش‌ها ذکر کرده اند، اشاره می‌کنیم:

۱- **روش اول (شاگرد محوری):** موجب رشد سریع قوه استنباط و اعتماد به نفس طلاب می‌شود. در این شیوه، مسایل با تفکر بررسی می‌شود و شاگرد فعال است و نحوه گردآوری و سامان دادن به مطالب و ارایه آن‌ها را می‌آموزد و محقق بار می‌آید. او با نظریات دیگران با احترام برخورد می‌کند و نحوه منطقی فکر کردن را می‌آموزد و از مرحله بررسی مطالب دیگران می‌گذرد و درصدد طرح مطالب تازه برمی‌آید.

۲- **روش دوم (استاد محوری):** این شیوه، موجب تاخیر در رشد قوه استنباط می‌شود. شاگرد آمادگی اشکال و سوال در جلسه درس را ندارد و در حقیقت استاد فعال است و شاگرد به صورت انفعالی عمل می‌کند و گاهی تا پایان درس به دنبال موضوع می‌گردد و لذا شاگردان را در فهم مطالب با مشکل روبرو می‌کند.

۳- **روش چهار مرحله ای و سه مرحله ای و دو و یک مرحله ای:** همان اشکال های روش استاد محوری را دارد بعلاوه، اشکال های واضح دیگری نیز دارد؛ مثل عدم مراجعه به منابع، انتخاب نظریه نکردن، مباحثه نکردن، نوشتن درس و تنظیم نکردن آن و . . .

۴- **امتیازات روش تحقیق جمعی قبلا گذشت.**

شیوه های نوشتن درس

نوشتن درس اساتید (تقریر) از امتیازهای حوزه های علمیه است که از زمان های دور شروع شده و هنوز هم ادامه دارد. اولین کسی که اقدام به این کار کرد، مؤلف مفتاح الکرامه بود که درس استادش مرحوم بحر العلوم را تقریر کرد⁽²⁵⁾. و بعدها با کوشش مرحوم آیه الله بروجردی رحمه الله در قم به صورت عادت عمومی طلاب درآمد⁽²⁶⁾.

این کار به چند صورت انجام می گیرد:

۱- **نوشتن در جلسه درس به صورت کامل؛** این شیوه، معمولی ترین روشن است که معمولاً به همان صورت بایگانی می‌شود و گاهی حواشی مختصری بر آن اضافه می‌شود.

در این نوشته‌ها، معمولاً ساختار جملات گفتاری - نه نوشتاری - است و به خاطر تند نوشتن مرتب نیست و لذا ارزش علمی چندانی ندارد بلکه در حکم یک نوار ضبط صوت است. لذا، برخی مراجع این روش را مفید نمی‌دانند⁽²⁷⁾.

۲- **نوشتن رؤوس و کلیات مطالب استاد در جلسه درس،** که برای حفظ مطالب استاد مفید است.

۳- **نوشتن مشروح درس استاد بعد از اتمام کلاس.**

در این شیوه، شاگرد با توجه به پیش مطالعه و مباحثه، در سر درس گوش می‌دهد و یا به سوال و اشکال می‌پردازد و در نهایت نظریه ای را انتخاب می‌کند و پس از درس، آن مطالب را به صورت منظم و مستدل می‌نویسد و حواشی و نظریات خود را اضافه می‌کند.

این شیوه، مورد تاکید بسیاری از بزرگان و موجب گسترش فقه و اصول و پیشرفت علمی بزرگان بوده است⁽²⁸⁾.

۴- **نوشتن خلاصه درس بعد از کلاس؛** این شیوه، وقت کمتری را می‌گیرد و می‌تواند با روش سوم جمع گردد تا در موقع مراجعه مجدد، مطالب آماده و سریعاً قابل دسترسی باشد.

شیوه های مباحثه درس

مباحثه یکی از امتیازهای بزرگ حوزه های علمیه است که بسیاری از مراکز علمی دنیا از آن بی‌بهره‌اند و موجب تثبیت مطالب در ذهن و رفع ابهام های درس و جوشش فکری افراد می‌گردد.

در این مورد، طلاب از روش‌های مختلفی استفاده می‌کنند.

۱- روش روخوانی

یعنی، در مباحثه روزانه، یک نفر از روی نوشته خود (که در کلاس نوشته است) می‌خواند و دیگری گوش می‌دهد. در یک آمارگیری نمونه‌ای که در حوزه علمیه قم صورت گرفت، معلوم شد که ۴۵٪ از طلاب این گونه عمل می‌کنند.

۲- روش تقریر

در این شیوه، یک نفر مطالب استاد را - بدون خواندن از روی نوشته - برای طرف مقابل تقریر می‌کند و مثل یک استاد بیان می‌کند و به سوالات و اشکال‌های او پاسخ می‌گوید.

۳- روش نقد و بررسی

برخی از طلاب، در مباحثه بعد از نقل کلمات استاد، آن‌ها را مورد نقد و بررسی قرار می‌دهند و با توجه به منابع دیگر به تفکر و تأمل پیرامون آن‌ها می‌پردازند.

۴- روش تحقیق جمعی

ما این شیوه را در شیوه‌های تدریس و نیز در روش‌های تحصیل توضیح دادیم.

۵- روش پیش مباحثه

در این شیوه، طلاب ابتدا موضوع درس روز آینده را مطالعه می‌کنند و با توجه به منابع، در مورد اقوال و ادله آن به بحث و بررسی می‌پردازند. و یک نفر مثل یک استاد درس آینده را تقریر و استدلال می‌کند و به اشکال‌های دوستان خود پاسخ می‌دهد و سپس به جمع بندی مطالب می‌پردازد. در آمارگیری که در حوزه علمیه قم صورت گرفت ۳۴٪ از افراد با این شیوه مباحثه می‌کنند.

بررسی: هر کدام از این شیوه‌ها نقاط قوت و ضعف دارد و با روش‌های خاص از تدریس و تحصیل سازگار است. ما به برخی از آن‌ها اشاره می‌کنیم:

۱- روش اول و دوم برای فهم کلام استاد مفید است و مناسب درس‌های سطح حوزه است.

۲- روش سوم موجب تقویت قوه استنباط افراد می‌شود؛ هر چند برای افراد مبتدی در درس خارج دشوار است.

۳- روش پنجم بهترین نوع مباحثه درس خارج است؛ چرا که قدرت استدلال و حل مساله و قوه استنباط افراد را تقویت می‌کند. ذهن خلاق و فعال می‌شود و در حقیقت مرحله نازل تدریس است و قدرت بیان طلاب را تقویت می‌کند.